

भारतीय निवडणूक आयोग

निर्वाचन सदन, अशोक रोड, नवी दिल्ली - 110 001.

क्रमांक : पीएन/ईसीआय/2017

दि.16 मार्च 2017

विषय : इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्राची विश्वासार्हता

1. निवडणूक आयोगाच्या निदर्शनास असे आले आहे की, नुकत्याच पार पडलेल्या गोवा, मणिपूर, पंजाब, उत्तर प्रदेश व उत्तराखंड या राज्यांच्या विधानसभा निवडणूकींचे निकाल जाहीर झाल्यानंतर काही राजकीय पक्षांनी इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांच्या विश्वासार्हतेविरुद्ध आवाज उठवला आहे. त्यांनी असा आरोप केला आहे की, या निवडणूकीमध्ये या यंत्रामध्ये अनधिकृतपणे फेरबदल (टॅम्परिंग) केले गेले. दि.11.03.2017 रोजी राष्ट्रीय बहुजन समाजवादी पार्टीचे महासचिव यांचेकडून आयोगाला एक निवेदन प्राप्त झाले. त्या निवेदनात त्यांनी कोणताही निश्चित आरोप केला नव्हता. आयोगाने त्याच दिवशी दि.11.03.2017 रोजी महासचिव, बहुजन समाजवादी पार्टी यांना सविस्तर उत्तर दिले व हे निवेदन फेटाळून लावले. हे उत्तर www.eci.nic.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.
2. इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्राचा वापर सुरु केल्यापासून इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रामध्ये अनधिकृतपणे फेरबदल केले जाण्याच्या तथाकथित शक्यतेबाबत यापूर्वी ही चिंता व्यक्त केल्या गेल्या आहेत. काही तथाकथित चिंता मा. उच्च न्यायालये व मा. सर्वोच्च न्यायालय यांच्यासमोर व्यक्त झाल्या आहेत. ह्या तथाकथित चिंता फेटाळून लावल्या गेल्या आहेत. निवडणूक आयोग निःसंदिग्धपणे असे पुन्हा पुन्हा ठासून सांगते की, पुरेशी तांत्रिक व प्रशासकीय सुरक्षितता पुरवली असल्याने व काळजी घेतली असल्याने इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे अनधिकृतपणे फेरबदल करण्यायोग्य नाहीत व त्यामुळे निवडणूक प्रक्रियेची सचोटी व प्रामाणिकपणा अबाधित ठेवला गेला आहे.

3. नागरीक व इतर सर्व संबंधितांच्या माहितीसाठी या विषयी काही सत्य गोष्टींची उजळणी करणे उपयुक्त ठरेल.
4. **इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांची पार्श्वभूमी** - मतदान पत्रिकासंबंधी उद्भवत असलेल्या काही अडचणींवर मात करण्यासाठी व मतदारांना आपले मत अचूकरीत्या कोणतीही संदिग्धता न रहाता देता यावे, तसेच मते बाद होण्याची शक्यता राहू नये या उद्देशाने आयोगाने डिसेंबर, 1977 मध्ये नवीन तंत्रज्ञानाचा लाभ घेऊन इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांचा वापर करण्याची कल्पना मांडली . संसदेने यासाठी लोकप्रतिनिधीत्व कायदा अधिनियम, 195१ (रिप्रेझेंटेशन ऑफ पीपल अॅक्ट 1951) मध्ये 1988 साली सुधारणा केली व कलम 61 (अ) हे नवीन कलम त्यात घातले. त्या कलमानुसार निवडणूक आयोगाला मतदान यंत्रे वापरण्याचे अधिकार प्राप्त झाले. हे कलम 15.03.1989 पासून अंमलात आले.
केंद्र सरकारने जानेवारी 1990 मध्ये निवडणूक सुधारणा समितीची नेमणूक केली. त्या समितीत मान्यता प्राप्त राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय राजकीय पक्षांचे प्रतिनिधी होते.त्या समितीमध्ये इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांच्या कामाचे मूल्यमापन करण्यासाठी तंत्रज्ञान कुशल व्यक्तींची एक समिती होती. ही समिती अशा निर्णयाप्रत आली की, इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे सुरक्षित आहेत. त्यामुळे एप्रिल 1990 मध्ये या समितीने एकमताने अशी शिफारस केली की, यापुढे वेळ न दवडता इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांचा वापर सुरु करावा.
5. 2000 सालापासून 107 विधानसभा निवडणूकांत, 3 लोकसभा निवडणूकांत (2004, 2009 व 2014) इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांचा वापर केला गेला आहे.
6. **इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांच्या वापराबाबतचे न्यायालयीन निवाडे :**

2001 सालापासून इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रात अनधिकृतरित्या फेरबदल केले असल्याचा विषय विविध उच्च न्यायालयांसमोर उपस्थित केला गेला, तो असा :

- a) मा. मद्रास उच्च न्यायालय - 2001
- b) मा. दिल्ली उच्च न्यायालय - 2004
- c) मा. कर्नाटक उच्च न्यायालय - 2004
- d) मा. केरळ उच्च न्यायालय - 2002
- e) मा. मुंबई उच्च न्यायालय (नागपूर खंडपीठ) - 2004

या सर्व उच्च न्यायालयांनी इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांचा वापर करण्यामध्ये उद्भवत असलेल्या सर्व तांत्रिक व प्रशासकीय बाबींचा सविस्तर विचार केला व असा निर्णय दिला की, भारतात वापरली जाणारी इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे विश्वासार्ह, भरवशाची व अनधिकृतपणे फेरफार करण्यापासून पूर्णपणे सुरक्षित (टोटली टॅंपरप्रूफ) अशी आहेत. काही बाबतीत उच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयाविरुद्ध दाखल केलेली अपील सर्वोच्च न्यायालयाने फेटाळली आहेत.

मा. कर्नाटक उच्च न्यायालयाने असे म्हटले आहे की, हे संशोधन इलेक्ट्रॉनिक व संगणक तंत्रज्ञानामध्ये निःसंशयरित्या महान यश आहे व ही गोष्ट राष्ट्राला गौरवशाली आहे. कर्नाटक व मद्रास या दोन्ही उच्च न्यायालयांनी असे म्हटले आहे की, निवडणुकीमध्ये कागदी मतपत्रिका व मतपेट्या यांचा वापर करण्याच्या पद्धतीपेक्षा इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांचा वापर करण्याच्या पद्धतीमुळे खूप मोठे फायदे झाले आहेत. मद्रास उच्च न्यायालयाने सुद्धा इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रात अनधिकृतरित्या फेरबदल होण्याची शक्यता पूर्णपणे व निःसंदिग्धरित्या फेटाळली आहे. त्याबाबत मद्रास उच्च न्यायालय असे म्हणते :

“इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांमध्ये कोणताही व्हायरस वा बग घालण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही, कारण हे यंत्र म्हणजे संगणक नाही. संगणकाची आज्ञाप्रणालीचा व इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांचा काही संबंध नाही. संगणकाचे संगणक जाळ्याबरोबर संपर्क असल्यामुळे

अंतर्गत मर्यादा येतात. संगणकाच्या डिझाईनमुळे त्याच्या आज्ञाप्रणालीमध्ये (प्रोग्राम) बदल करता येतात, पण इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे ही स्वतंत्र युनिट्स आहेत व त्यांच्या यंत्रणेमधील आज्ञावली पूर्णपणे भिन्न आहे.”

मा. केरळ उच्च न्यायालयाने त्यांच्या दि.06.02.2002 च्या आदेशात या यंत्रणेच्या कार्यक्षमतेची कदर केली आहे. या निवडणूक याचिकेवरील केरळ उच्च न्यायालयाचा हा निर्णय मा. सर्वोच्च न्यायालयाने दिवाणी अपीलामध्ये (एआयआर 2003 एससी 2271) मान्य केला.

विविध न्यायालयामध्ये असे मान्य केले गेले की भारतात वापरल्या जात असलेल्या इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रामध्ये वापरले जात असलेल्या तंत्रज्ञानाची चोरी होऊ शकत नाही, कारण कोणालाही याबाबतची काहीच माहिती नाही किंवा या यंत्रांचा कोणीही अनधिकृतरीत्या वापर करू शकत नाही.

2009 सालच्या लोकसभेच्या निवडणुकांमध्ये असा आक्षेप घेतला गेला होता की, इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे संपूर्णपणे सुरक्षित नाहीत व त्यात अनधिकृतपणे फेरफार करता येतात. तथापि कोणत्याही न्यायालयापुढे कोणताही निश्चित आरोप केला गेला नाही व निश्चित पुरावा सादर केला गेला नाही व आरोप सिद्ध झाला नाही.

2009 साली सर्वोच्च न्यायालयासमोर काही कार्यकर्त्यांनी निवेदन सादर केले. न्यायालयाने त्यांना निवडणूक आयोगाकडे जायला सांगितले. त्यानंतर त्यांनी आयोगाशी संपर्क साधला व आयोगाने इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रामध्ये कोणीही अनधिकृत फेरबदल करून दाखवावे असे आवाहन दिले. तथापि आयोगाने यंत्र उघडून दाखवून यातील यंत्रभाग दाखवले, तरीही आयोगाच्या मुख्य कार्यालयात कोणीही त्या यंत्रात अनधिकृत फेरबदल करून दाखवू शकले नाही. या कारवाईची चित्रफित मुद्रीत (व्हीडीओग्राफी) केली गेली.

आयोगाने यानंतर असामान्य गोष्ट केली. ज्या व्यक्तींनी यापूर्वी इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्राबद्दल आक्षेप घेतले होते. त्यांना निमंत्रण करून असे कळविले की, त्यांनी दि.03.08.2009

ते 08.08.2009 या काळात आपल्या आक्षेपांचे प्रात्यक्षिक करून दाखवावे. निमंत्रितांमध्ये राजकीय पक्ष, विविध न्यायालयात याचिका सादर करणाऱ्या व्यक्ती व या विषयाबाबत आयोगाला नेहमी पत्रे लिहिणाऱ्या व्यक्ती यांचा समावेश होता. दहा राज्यातून शंभर इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे आणली गेली, आंध्रप्रदेश, दिल्ली, गुजरात, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, पंजाब, राजस्थान, तामिळनाडू व उत्तरप्रदेश. ही यंत्रे कोणत्याही तऱ्हेचा दोष शोधण्यासाठी व छाननी, तपासणी करण्यासाठी तयार ठेवली गेली. तज्ञांच्या गटाच्या यंत्राच्या उत्पादकांच्या गटासमोर (भारत इलेक्ट्रॉनिक्स लि. व इलेक्ट्रॉनिक कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया यांच्या अभियंत्यासमोर) या यंत्रांमध्ये अनधिकृतरीत्या फेरबदल करण्याचे निमंत्रिताना आवाहन केले, पण एकतर निमंत्रित अपयशी झाले किंवा त्यांनी प्रयत्न केले नाहीत.

त्यानंतर काही कार्यकर्त्यांनी दूरदर्शन वाहिन्यांवर एक "यंत्र" दाखवले व या यंत्रात "लबाडी" करता येते असे दावा केला. आयोगाने असा प्रतिवाद केला की, हे यंत्र मुंबई येथील इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्राच्या गोदामातून चोरले आहे व कार्यकर्त्यांनी त्यात बदल केले आहेत. त्यामुळे आयोगाने वापरलेले यंत्र ते हे नव्हे.

आसाम व तामिळनाडूमधील काही राजकीय पक्ष वगळून इतर सर्व राजकीय पक्षांनी 2010 साली एका बैठकीमध्ये इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्राच्या कार्याबद्दल समाधान व्यक्त केले. त्याचवेळी व्हीव्हीपॅट ची कल्पना पुढील विचारासाठी सुचविली.

2009 साली दिल्ली उच्च न्यायालयासमोर आलेल्या एका खटल्यामध्ये इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रामध्ये अनधिकृत फेरबदल करण्याबाबतचे पूर्वीचेच आक्षेप पुन्हा घेण्यात आले. तथापि, सदर यंत्रामध्ये लुच्चेगिरी, लबाडी कशी करता येत नाही तसेच आयोग व्हीव्हीपॅट चा विकास करीत आहे याबाबत सविस्तर उत्तर दिले. त्यामुळे मा. न्यायालयाचे समाधान झाले व न्यायालयाने असा आदेश दिला की, राजकीय पक्षांच्या बरोबर सल्लामसलत करून व्हीव्हीपॅट निर्माण करावी.

7. **निवडणूक आयोग वापरत असलेल्या इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्राची तांत्रिक सुरक्षितता :**

ए) या यंत्रात कोणत्याही तऱ्हेची लबाडी / लुच्चेगिरी / अनधिकृत बदल करता येऊ नयेत या दृष्टीने या यंत्रांना इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने सुरक्षित ठेवले आहे. या यंत्रामध्ये वापरली गेलेली आज्ञाप्रणाली एकदाच वापरता येण्यासारख्या आज्ञाप्रणालीमध्ये लिहिली गेली आहे / आच्छादित चिपमध्ये (मास्कड चिप) आहे की त्यामुळे त्यात बदल करता येत नाहीत / अनधिकृत फेरबदल करता येत नाहीत. तसेच या यंत्राची तारांद्वारे किंवा अन्य कोणत्याही तऱ्हेने इतर कोणत्याही यंत्राबरोबर तसेच यंत्रणेबरोबर जोडणी केलेली नसते. त्यामुळे त्यातील माहिती खराब होण्याची शक्यता नसते.

बी) इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्राचे सॉफ्टवेअर हे भारत इलेक्ट्रॉनिक लि. (संरक्षण मंत्रालयाची सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपनी) व इलेक्ट्रॉनिक कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (अणुऊर्जा मंत्रालयाची सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपनी) यातील निवडक अभियंत्यांनी या कंपन्यांमध्ये तयार केली आहेत. हे त्यांनी स्वतंत्रपणे केले आहे. सॉफ्टवेअर विकास करणाऱ्यांच्या 2-3 अभियंत्यांचा निवडक घटक हा उद्गम कूट तयार करतो व हे काम बाह्ययंत्रणेला दिले जात नाही.

सी) सॉफ्टवेअर डिझाईन पूर्ण झाल्यावर त्याची तपासणी मोजमाप वेगळ्या तपासणी गटाकडून केली जाते. ही तपासणी सॉफ्टवेअर वापरांच्या मानकांनुसार (सॉफ्टवेअर रिक्वायरमेंट स्पेसिफिकेशन) केली जाते. सदर सॉफ्टवेअर ज्या उपयोगासाठी तयार करण्याचे ठरले आहे. त्यासाठीच्या आवश्यकतांनुसार व मानकांनुसार ते केले गेले आहे याची खात्री केली जाते.

डी) अशी चाचणी यशस्वी झाल्यानंतर यंत्र कूटाचा उद्गम आज्ञाप्रणाली कूट हा सूक्ष्म नियंत्रणामध्ये (मायक्रो कंट्रोल) लिहिण्यासाठी सूक्ष्म नियंत्रण निर्मात्याला दिला जातो. या यंत्र कूटापासून उद्गम कूट वाचता येत नाही. सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यातील निवडक सॉफ्टवेअर गटांखेरीज उद्गम कूट कधीही कोणालाही दिला जात नाही.

ई) सूक्ष्म नियंत्रण उत्पादक सुरुवातीला अभियांत्रिकी नमुने सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांना तपासणीसाठी व मोजमापासाठी देतात. हे नमुने इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रात एकत्रित केले जातात, तपासले जातात व त्यांची पडताळणी होते. या गोष्टी अत्यंत सूक्ष्म रीत्या व तपशीलवार केल्या जातात. ही पडताळणी समाधानकारक झाल्यानंतर मगच सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपनी सूक्ष्म नियंत्रण उत्पादनाला मोठ्या प्रमाणात उत्पादन करण्याची अनुमती देतात.

एफ) इलेक्ट्रॉनिक मतदान केंद्राचा उद्गम कूट हा सदा सर्वकाळ नियंत्रित स्थितीमध्येच ठेवला जातो. सदर कूट फक्त अधिकृत व्यक्तींनाच उपलब्ध होईल यासाठी विविध तऱ्हेची नियंत्रणे व तपासण्या ठरवून दिल्या आहेत.

जी) कारखान्यात उत्पादन केले जात असताना ठरवून दिलेल्या गुणवत्ता योजना व कार्य तपासणी पद्धतीनुसार उत्पादन गट कार्य तपासणी करतो.

एच. सॉफ्टवेअर अशा तऱ्हेने बनवले आहे की, मतदार फक्त एकदाच मतदान करू शकतो. केंद्राध्यक्ष यांनी नियंत्रक युनिटमधून (CU) मत (बॅलट) युनिट(BU) मध्ये कार्यान्वित केल्यानंतर मगच मतदाराने दिलेले मत नोंदले जाईल. यंत्राला कधीही बाहेरून कोणतेही संदेश मिळत नाहीत. केंद्राध्यक्ष यांनी पुन्हा मत (बॅलट) युनिट कार्यान्वित केल्यानंतर मगच पुन्हा दुसरे मतदार आपले मत नोंदू शकतो. मधल्याकाळात नियंत्रक युनिट वगळून इतर कोणत्याही उद्गमाखेरीज सर्व संदेश हे यंत्र स्वीकारत नाही.

आय) उत्पादनाच्या गटातून इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांचे नमुने त्यांच्या कार्यक्षमतेबाबत नियमितपणे तपासले जातात. हे गुणवत्ता नियंत्रण व खात्री करणाऱ्या गटाकडून तपासले जातात. तो गट सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांच्यामधील स्वतंत्र गट असतो.

जे) 2006 साली निवडणूक आयोगाने इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रात काही विशेष गोष्टी जोडल्या जसे बॅलट युनिट व नियंत्रक युनिट रिअल टाईम क्लॉक, फुल डिस्प्ले सिस्टिम व प्रत्येक बटन दाबल्यावर तारीख व वेळेची नोंद होणे.

के) 2006 साली तांत्रिक तपासणी समितीने असा निष्कर्ष काढला की, नियंत्रक युनिटमध्ये बिनतारी संदेश किंवा ब्लू-टूथ वा वाय-फाय संदेश यंत्रणेद्वारे कोणताही अनधिकृत बदल करता येणार नाही. कारण नियंत्रण युनिटला कोणताही उच्च कंपनी स्वीकारक (हाय फ्रिक्वेन्सी रिसिव्हर) माहिती कूट सोडवणारे यंत्राची (डाटा डीकोडर) सोय नसते. नियंत्रक युनिट हे फक्त मतदान युनिटकडून आलेले संकेतांक (एनक्रिप्टेड) गतिमान कूट युक्त (डायनॅमिकली कोडेड) फक्त स्वीकारतो. इतर कोणत्याही उद्गमापासून नियंत्रक युनिट संदेश / माहिती स्वीकारत नाही.

8. **निवडणूक आयोगाच्या इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्राचे अद्वैतित्व :**

काही राजकीय पक्षांचे असे म्हणणे आहे की, परदेशांनी इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांचा वापर करणे बंद केले आहे. भारतीय निवडणूक आयोगाच्या नजरेत आयोग वापरत असलेली इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे व परदेशात वापरली जाणारी इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे यांची तुलना आली. आयोगाचे असे मत आहे की, अशी तुलना चुकीची आहे व दिशाभूल करणारी आहे. भारतीय निवडणूक आयोग वापरत असलेली इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे ही एकल यंत्रे आहेत त्यामुळे त्यांची तुलना इतर देशांत वापरल्या जाणाऱ्या यंत्रांबरोबर करता येत नाही.

ए) इतर देशात वापरल्या जाणाऱ्या यंत्रणा संगणकावर आधारित असतात व त्या संगणक जाळ्यांबरोबर जोडल्या गेलेल्या असतात. त्यामुळे त्यांच्यामधील माहिती / त्यांची आज्ञाप्रणाली यांची चोरी / लांड्यालबाड्या / अनधिकृत फेरबदल / हॅकिंग होऊ शकते.

बी) वर दिल्याप्रमाणे भारतीय निवडणूक आयोगाच्या इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रात एकदाच आज्ञावली (प्रोग्राम) दिलेली चिप असते व उत्पादनाच्या वेळी त्याच्या प्रती काढल्या जातात. उत्पादनानंतर त्या चिपवर काहीही लिहिता येत नाही. त्यामुळे भारतीय निवडणूक आयोग वापरत असलेली इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे ही मूलतः भिन्न आहेत व त्यातील पद्धती ही परदेशातील यंत्रांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या पद्धतीपेक्षा वेगळी असते.

सी) परदेशातील अभ्यास किंवा परदेशी वापर यंत्रणेवर आधारित असलेल्या इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रणेबाबत अंदाज / अनुमान / तर्क पूर्णपणे चुकीचा असेल. भारतीय निवडणूक आयोग वापरत असलेली इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे व इतर देश वापरत असलेली इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे यांची तुलना होऊच शकत नाही.

9. पद्धतीमध्ये घालून दिलेले व प्रशासकीय सुरक्षा उपाय :

इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांचा कोणत्याही तऱ्हेने गैरवापर होण्याची शक्यताही उद्भवू नये व पद्धतीमध्ये काही चुका राहू नये म्हणून आयोगाने सुरक्षा उपाय व तपासण्या, प्रतितपासण्या यांची अत्यंत तपशीलवार पद्धती व यंत्रणा घालून दिली आहे. आयोग या सुरक्षा पद्धतीचा, उपायांचा पारदर्शकपणे अवलंब करते. त्यामध्ये राजकीय पक्षांचे प्रतिनिधी, उमेदवार यांचा प्रत्येक पायरीला सहभाग असतो, सर्व गोष्टी पारदर्शक पद्धतीने केल्या जातात. त्यांची कागदपत्रे सुद्धा तयार करून ठेवली जातात की ज्या योगे राजकीय पक्षांचे प्रतिनिधी, उमेदवार यांचा इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांची विश्वासार्हता व कार्यक्षमता यावर विश्वास बसावा. हे सुरक्षा उपाय खालीलप्रमाणे :

ए) प्रत्येक निवडणूकीच्या आधी राजकीय पक्षांच्या प्रतिनिधींच्या उपस्थितीमध्ये निवडणूकीत वापरल्या जाणाऱ्या इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांची उत्पादकांच्या अभियंत्याद्वारे प्राथमिक स्तरावर चाचणी केली जाते. व्यवस्थित काम न करणारी यंत्रे बाजूला ठेवली जातात व निवडणूकीत वापरली जात नाहीत.

बी) या चाचणीच्या वेळी उत्पादक असे प्रमाणपत्र देतात की, यंत्रामध्ये वापरले जाणारे सर्व भाग मूळ / खरे आहेत (नकली नाहीत). त्यानंतर इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांचे नियंत्रक युनिटचे प्लास्टिक कॅबिनेट हे गुलाबी कागदाचे सील वापरून सील केले जाते. त्यावर सर्व राजकीय पक्षांच्या प्रतिनिधींच्या स्वाक्षऱ्या घेतल्या जातात व मग ती यंत्रे सुरक्षित कपाटात

/ कक्षात (स्ट्रॉग रूम) ठेवली जातात. त्यानंतर हे प्लास्टिक कॅबिनेट उघडता येत नाही व यंत्रातील भागांकडे पोचता येत नाही.

सी) त्याचवेळी राजकीय पक्षांचे प्रतिनिधी स्वैर पद्धतीने त्यांनीच निवडलेल्या 5% यंत्रामध्ये किमान 1000 मते नोंदतात. त्यानंतर या "लुटुपूटीच्या" (मॉक) निवडणूकीच्या निकालाची व प्रत्येक मताच्या नोंदीच्या प्रतींच्या छापील प्रती काढल्या जातात व त्या राजकीय पक्षांच्या प्रतिनिधींना दाखवल्या जातात. त्यांना यासाठी स्वैर पद्धतीने मतदान यंत्रे निवडता येतात. उरलेल्या यंत्रामध्ये लुटुपूटीच्या मतदानामध्ये नोंदली गेलेली मते राजकीय पक्षांच्या प्रतिनिधींना समाधानकारक असतात. राजकीय पक्षांच्या प्रतिनिधींना अशा लुटुपूटीच्या मतदानाचे आयोजन स्वतःच करायची अनुमती आहे. या सर्वांची कागदपत्रे जिल्हा निवडणूक अधिकारी / निवडणूक निर्णय अधिकारी तयार करून ठेवतात.

डी) त्यानंतर सुरक्षा कक्षात ठेवलेल्या यंत्रांचे संगणक प्रणालीच्या (सॉफ्टवेअर) सहाय्याने दोनवेळा स्वैर पद्धतीने विधानसभा मतदार संघात आबंटन होते व ती यंत्रे राजकीय पक्षांच्या प्रतिनिधींच्या उपस्थितीत मतदान केंद्राकडे पाठविली जातात. विविध मतदान केंद्राला आबंटित केलेल्या मतदान यंत्रांची अनुक्रमांकासहित यादी राजकीय पक्षांना / उमेदवारांना दिली जाते.

ई) उमेदवारांनी मांडणी करण्या आधी व प्रत्यक्ष मतदाना आधी उमेदवार व त्यांच्या प्रतिनिधींना लुटुपूटीचे मतदान करता येते. याद्वारे मतदानाच्या वेळी वापरल्या जाणाऱ्या मतदान यंत्रांच्या कार्यक्षमते बद्दल व योग्य वापरा बद्दल स्वतःची खात्री करून घेऊ शकतात.

एफ) एकदा उमेदवारांची मांडणी पूर्ण झाली की मग इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्र धागा व गुलाबी कागद यांनी सील केला जातो. त्यामुळे मतदान युनिटपर्यंत कोणीही पोचू शकत नाही. या गुलाबी सीलवर राजकीय पक्षांच्या प्रतिनिधींच्या स्वाक्षऱ्या असतात.

जी. लुटुपूटीच्या मतदानाच्या निकालाची छापील प्रत तसेच या मतदानाच्या वेळी नोंदलेल्या प्रत्येक मताची छापील प्रत किमान 5% यंत्रातून घेतली जाते व राजकीय पक्षांच्या

प्रतिनिधींना दाखवली जाते. यासाठी राजकीय पक्षांचे प्रतिनिधी 5% यंत्रे स्वैर पद्धतीने निवडू शकतात.

एच. प्रत्येक मतदान केंद्रावर मतदानाच्या दिवशी किमान 50 मते नोंदून मतदान केले जाते. हे मतदान राजकीय पक्षांच्या प्रतिनिधींच्या / मतदान प्रतिनिधींच्या उपस्थितीमध्ये केले जाते, त्यावर त्यांच्या स्वाक्षऱ्या घेतल्या जातात व केंद्राध्यक्ष यांच्याकडून लुटपूटीच्या मतदानाचे प्रमाणपत्र घेतले जाते.

आय) लुटपूटीचे मतदान संपल्यानंतर इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रावर आणखी एक धागा व हिरवे सील लावले जाते. त्यामुळे मतदानाच्या वेळी जी बटणे वापरायची ती बटणे वगळून इतर सर्व बटणांचा वापर करता येत नाही. उमेदवार व त्यांचे प्रतिनिधी यांना सीलवर / धाग्यांवर स्वाक्षरी करण्याची अनुमती असते. मतदान पूर्ण झाल्यावर केंद्राध्यक्ष हे "बंद" बटण मतदान प्रतिनिधींसमक्ष दाबतात. त्यानंतर त्या यंत्रात एकही मत नोंदवता येत नाही.

जे) यानंतर संपूर्ण यंत्र सील केले जाते. उमेदवार व त्यांचे प्रतिनिधी यांना सीलवर स्वाक्षरी करायला अनुमती असते. त्यामुळे मत मोजणीच्या आधी सील व्यवस्थित आहे की नाही ते पाहू शकतात. मतदान केंद्रातून यंत्र ठेवण्याच्या जागेपर्यंत यंत्रे नेणाऱ्या वाहनामागे उमेदवार / त्यांचे प्रतिनिधी प्रवास करू शकतात.

के) याचबरोबर ज्या सुरक्षा कक्षात मतदान यंत्रे मते मोजण्यासाठी ठेवली आहेत ती सुद्धा सील केली जातात. उमेदवार व त्यांचे प्रतिनिधी यांना आपली सील तेथे लावायला अनुमती असते. तसेच त्यांना या कक्षावर सतत पहारा ठेवायची अनुमती असते.

एल) सर्व राजकीय पक्षांच्या उमेदवारांच्या प्रतिनिधींना प्रथम स्तर चाचणी, मतदानाआधी मतदान यंत्रे तयार करणे, लुटपूटीचे मतदान इत्यादी मध्ये भाग घेण्याची अनुमती असते.

10. व्हीव्हीपॅट :

राजकीय पक्षांबरोबर सल्लामसलत करून 2010 साली भारतीय निवडणूक आयोगाने निवडणूक प्रक्रियेतील पारदर्शकता वाढविण्यासाठी सदर तंत्राचा उपयोग करण्याची शक्यता

पडताळून पाहिली. ही पद्धती वापरात आणल्यास उमेदवाराचे नाव व निवडणूक चिन्ह व नियंत्रक युनिटमधले मुद्रण (रेकॉर्डिंग) असलेली कागदी पत्रिका तयार होते. त्यामुळे कोणताही वाद उद्भवल्यास कागदी पत्रिका मोजून इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांने दर्शविलेल्या निकालाची खात्री करून घेता येते. या तंत्रामध्ये मतदान युनिटला एक छपाई यंत्र जोडलेले असते व ते मतदान कक्षात ठेवले जाते. सदर मतदान चिठ्ठी या यंत्रात एका पारदर्शक खिडकीतून 7 सेकंद दिसते. भारत इलेक्ट्रॉनिक्स लि. व इलेक्ट्रॉनिक कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया यांनी या तंत्राच्या डिझाईनला निवडणूक आयोगाने 2013 साली मान्यता दिली व ज्या व्यक्ती सर्वोच्च न्यायालयामध्ये या मामल्याचा पाठपुरावा करित होत्या त्यांना या मतदान चिठ्ठी दाखवल्या. नियमात दुरुस्त्या केल्या गेल्या. आयोगाने नागालँडच्या पोटनिवडणूकीत 2013 साली या तंत्राचा उपयोग केला व तो अत्यंत यशस्वी झाला. या तंत्राचा टप्प्याटप्प्याने वापर करण्याचे आदेश सर्वोच्च न्यायालयाने दिले व त्यासाठी निधी मंजूर करण्याचे आदेश केंद्र सरकारला दिले.

याबाबतीत जून 2014 मध्ये आयोगाने 2019 च्या सार्वत्रिक लोकसभा निवडणूकीत ही यंत्रणा सुरु करावी असा प्रस्ताव मांडला व त्यासाठी रु.3174 कोटी निधीची मागणी केली. मा. उच्च न्यायालयाने या तंत्राची टप्प्याटप्प्याने अंमलबजावणी करायला मान्यता दिली.

सर्वोच्च न्यायालयात चालू असलेल्या एका खटल्यामध्ये मार्च 2017 मध्ये भारत निवडणूक आयोगाने सर्वोच्च न्यायालय यांना असे कळवले आहे की, शासनाने निधी उपलब्ध केल्यावर भारत निवडणूक आयोग आवश्यक त्या यंत्रांचे 30 महिन्यात उत्पादन करू शकेल.

आयोगाने 2013 साली 20,000 यंत्रे खरेदी केली व 143 विधानसभा मतदार संघात त्यांचा वापर केला. भारत इलेक्ट्रॉनिक्स लि. यांनी 2016 मध्ये 33,500 यंत्रांची निर्मिती केली. आतापर्यंत 255 विधानसभा मतदार संघ, 9 लोकसभा मतदार संघांमध्ये ही यंत्रे वापरली गेली आहेत. 2017 साली गोव्यात घेतलेल्या विधानसभा निवडणूकीत सर्वच्या सर्व म्हणजे 40 मतदार संघात ही यंत्रणा वापरली होती. नुकत्याच झालेल्या 5 राज्यांच्या विधानसभा

निवडणूकीत आयोगाने 52,000 यंत्रांचा वापर केला. भारत निवडणूक आयोग 2014 पासून शासनाकडे रु.3174 कोटीचा निधी वितरित करण्याची विनंती करीत आहे की ज्याद्वारे 2019 च्या लोकसभा निवडणूकीत सर्वच्या सर्व मतदार संघात आवश्यक तेवढ्या यंत्रांचा वापर करता येईल.

वर खुलासा केल्याप्रमाणे आयोगाने निवडणूकीत इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रांचा बिनचूक वापर व्हावा यासाठी तपशीलवार व सविस्तर तांत्रिक व प्रशासनिक सुरक्षा व्यवस्था घालून दिली आहे. त्यामुळे आयोगाची इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे कोणताही अनधिकृत फेरबदल न होता काम करू शकतात. याची भारत निवडणूक आयोगाला खात्री पटली आहे. अशा तऱ्हेचे संशय व आरोप पहिल्यांदाच व्यक्त केले आहेत असे नाही. पूर्वी सुद्धा आयोगाने अनेक वेळा असे आरोप करणाऱ्यांना ते सिद्ध करण्याची संधी दिली आहे. तथापि भारतीय निवडणूक आयोगाच्या देशातील निवडणूकीत वापरल्या जाणाऱ्या इलेक्ट्रॉनिक यंत्रात अनधिकृत फेरबदल करता येतात किंवा लबाड्या करता येतात असे कोणीही सिद्ध करू शकले नाही. अशा आरोपांमध्ये आयोगाला काहीही तथ्य, सत्य आढळले नाही. त्यामुळे काही राजकीय पक्षाने केलेले सर्व आरोप आयोगाने फेटाळून लावले.

भारत निवडणूक आयोग सर्व नागरीकांना ग्वाही देतो की, भारत निवडणूक आयोगाची इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे अनधिकृत फेरबदलापासून व लबाड्यापासून सुरक्षित आहे. आयोग इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे वापरून केलेल्या निवडणूक प्रक्रियांबद्दल पूर्ण संतुष्ट आहे. तसेच व्हीव्हीपॅक यंत्रणा विकसित करून आयोग निवडणूक प्रक्रियेमधील नागरीकांचा विश्वास वाढवेल.

तसेच भारत निवडणूक आयोगाला राजकीय पक्षांकडून वा उमेदवारांकडून इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रामध्ये निवडणूकीच्या वेळी अनधिकृत फेरबदल किंवा लबाडी होण्याचे निश्चित असे आरोप किंवा ठोस, भक्कम पुरावा प्राप्त झाला नाही. यावेळी अनमान धक्क्याने, बिनबुडाचे बेछूट असे आरोप केले जात आहेत व ते फेटाळण्याच्या योग्यतेचे आहेत.

तथापि, जर काही निश्चित आरोप ठोस व भक्कम पुराव्यासह भारत निवडणूक आयोगाला सादर केले गेले तर त्याचा प्रशासकीय बाजूने गंभीरपणे विचार केला जाईल.

भारत निवडणूक आयोग असे ठासून पुन्हा सांगू इच्छितो की, इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रामध्ये अनधिकृत फेरबदल किंवा लबाडी करता येणार नाही याची आयोगाला पहिल्यापासून पक्की खात्री होती व समाधान होते. 2004, 2009 व 2014 मधील देशव्यापी निवडणूकीच्या वेळी आयोगाचा इलेक्ट्रॉनिक यंत्रावरील विश्वास ढळला नाही. गेली कित्येक वर्षे हा विश्वास ढळला नाही. निवडणूकीच्या वेळी वापरलेल्या इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रात अनधिकृत फेरबदल करता येतात किंवा लबाड्या करता येतात असे आजपर्यंत कोणीही सिद्ध करू शकले नाही. जे काही प्रात्यक्षिक केले गेले किंवा प्रात्यक्षिक केल्याचा दावा केला गेला तो निवडणूक आयोगाच्या इलेक्ट्रॉनिक मतदानाच्या यंत्रासारख्या दिसणाऱ्या खाजगीरीत्या बनवलेल्या यंत्रात प्रदर्शित केले गेले.

तरी सुद्धा आयोगाने मुख्य कार्यालयात 200९ साली प्रात्यक्षिक करण्याचा जो अभूतपूर्व निर्णय घेतला त्याचे कारण हेच की, इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्राच्या कार्याबाबत अगदी छोटीशी सुद्धा शंका व संशय येऊ नये व कोठेही, कसलाही गैरसमज असला तर त्याचे निराकरण व्हावे ही निवडणूक आयोगाची जबाबदारी आहे, तिची पूर्तता झाली पाहिजे.

आज आयोग पुन्हा एकदा इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्राच्या खात्रीशीरपणाबद्दल, अचूकतेबाबत आपल्या दृढ विश्वास व्यक्त करते. ही यंत्रे नेहमीच अनधिकृत फेरबदल होणे वा लबाड्या होणे यापासून पूर्णपणे सुरक्षित राहिली आहेत.